

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՓՐՈՖ. ՎԼԷԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆԻ ԵՆՈՑԹՆԵՐԸ ԼՈՆՏՈՆ

Ամերիկահայ երախտաշատ ակադեմիկոս և ցեղասպանության մասնագետ փրոֆ. Վ. Տատրեան Լոնտոն հրաւիրուած էր ժամանակակից Պատմութեան ինստիտուտի և Վիկտոր Մատենադարանի կողմէ, որպէս գլխաւոր դասախօս համաշխարհային գիտաժողովի մը մասնակցութեամբ աշխարհի զանազան կողմերէն եկած շուրջ երեք հարիւր մասնագէտներու:

Օգտուելով այս քաջադիպ առիթէն տեղւոյս Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչումի Յանձնախումբը երկու պատմագիտական սեմինարներ կազմակերպեց, լսելու համար փրոֆ. Նայիր Օրօնը Իսրայելէն, և փրոֆ. Վ. Տատրեանը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներէն:

Առաջին հանդիպումը տեղի ունեցաւ Եշ. օր 24 Յունուար 2002ին կէսօրէ առաջ ժամը 11ին, Բրիտանական Խորհրդարանի նորակառոյց մասնաշէնքին մէջ, նախագահութեամբ Անգլիական Ազատական Ժողովրդավարական կուսակցութեան յարգուած նահապետներէն Լորտ Էյվալըրիին: Ներկայ էին երեսփոխաններ, դիւանագէտներ, Հայաստանի Հանրապետութեան Բրիտանիոյ Դեսպանը և Թեմիս Առաջնորդը, Հայ Համայնքի ներկայացուցիչներ, լրագրողներ, և թուրք պաշտօնատարներ:

Փրոֆ. Օրօն աւագ դասախօս է Իսրայելեան Բաց Համալսարանին և Մանկավարժական Հիմնարկին մէջ, և հեղինակ է երեայերէն, անգլերէն և Ֆրանսերէն յեզուով հեղինակութիւններու ցեղասպանութեան միութի շուրջ: Այս աւագ պատմագէտը ի հեռուէս Իսրայելի պետութեան թրքանպաստ քաղաքականութեան՝ ճանչցած է հայոց ցեղասպանութեան իրականութիւնը և ձաղկած Իսրայելի ապարտոյ կեցութեամբ: Իր կարդացած շահեկան դասախօսութեան մէջ քաղդատեց հայոց ցեղասպանութիւնը հրեական ողջակիզումին հետ և ընդգծեց հայոց ցեղասպանութեան ճանաչումին քաղաքական գետնի վրայ կենսական կարեւորութիւնը, և դատապարտեց եւրոպական պետութիւնները իրենց անցեալի և ներկայի թուականութեան համար:

Լորտ Էյվալըրիի հակիրճ ներածականէն յետոյ, երբ ան յատկապէս ծանրացաւ Վ. Տատրեանի 'History of the Armenian Genocide' երկին ծանրակշիռ արժէքին, յարգելի դասախօսը անցաւ իր խօսքին: Գիտնականի իր սուր իմացականութեամբ, հմտութեամբ, ընտիր անգլերէնով, տրամաբանական յստակութեամբ ան ներկայացուց իր դասախօսութեան յատկագիծը: Առաջին քսօրին մէջ անդրադարձաւ հայկական ցեղասպանութեան նշանակութեան և այդ ոնիրին քաղաքական հետեւանքներուն: Այս քսօրինը ունէր երեք ստորաբաժանումներ. առաջինը՝ ոնիրի գործադրութիւնը, երկրորդը՝ թրքական յետպատերազմեան Պատերազմական Ատեանին դատական հետապնդումները ի դէմ ոնրագործներուն, և երրորդը՝ թրքական մշտատեւ ուրացումները: Բացատրելէ ետքէ հայկական տեղահանութիւնը լոկ պիտակ մըն էր որուն ետեւ թափնուելով թուրք իթթիհատականները մեծ մասամբ յաջողեցան քնաջնջել տեղահան ժողովուրդը: Ան շեշտակի կերպով ընդգծեց

հայկական ցեղասպանութեան բոլորովին ուրոյն եւ սահմոկեցուցիչ մէկ դիմագիծը, Օսմանեան կայսրութեան զանազան քանտրոնէն արձակուած արիւնարբոյ ոմրագործներու արտակարգ դերը Մեծ Ոմիրին իրագործման ընթացքին մէջ: Շեշտեց նաեւ ընդհանուր պատերազմին ընծայած քաջատիկ առիթները տեղահանութիւն եւ ջարդ կազմակերպելու առընչութեամբ:

Անդրադառնալով Թրքական Պատերազմական Ատեանին գործընթացին, դասախօսը ներկաներուն ուշադրութեան յանձնեց հետեւեալ կէտերը. վկաներուն մեծ մասը ոչ թէ վերապրող հայ գոհերն էին, այլ մահմետական բուրժուազացիներ, Պետական Աւագանիին քաղաքիւ անդամներ, նահանգային քարձրաստիւնան կառավարիչներ, իթթիհատ Կուսակցութեան շատ մը ղեկավար տարրեր, զանազան աստիւնանի զինուորական հրամանատարներ եւ սպաներ, ինչպէս Գ. Բանակի ընդհանուր հրամանատար Զօր. Մեհմէտ Վէհիպ փաշան: Բայց հակառակ ասոր՝ դատարանին դատավեճները մեծ մասամբ հիմնուած էին ոչ թէ այս վկայութիւններուն վրայ, այլ նախաճնական հետապնդումներու ընթացքին ձեռն ձգուած Օսմանեան պաշտօնական վաւերագիրներու վրայ, ճիշդ այնպէս ինչպէս որ պատահեցաւ Նիւրնպերկի մէջ: Եւ որպէսզի այդ վաւերագիրներուն հետ կապուած փաստարկումները անբասիր ինչպէս նաեւ անվիճելի ըլլան, դատախազութիւնը պահանջած էր որ դատարանին ներկայացուելիք մէն մի փաստաթուղթ Օսմանեան կայսրութեան ներքին Գործոց Նախարարութեան պատկան մասնագէտներ քննարկեն զանոնք եւ ստուգելէ ետք ատոնց վաւերականութիւնը պաշտօնական կնիքով մը հաստատեն այդ պարագան: Դասախօսը ընդգծեց նաեւ ուրիշ յոյժ կարեւոր կէտ մը: Տասնեակ մը դատավեճներ գրեթէ բոլոր հայերու դէմ կիրարկուած սպանդը ընդորոշած են իբրեւ «կանխամտածուած» ոմիր որուն համար դատաւորները ընդգրկած են արարական արմատ ունեցող «ta' ammūden» բառը. իսկ Եոզկատի դատավեճին մէջ դատաւորները յայտարարած են «տեղահանութիւնը միջոց մըն էր տեղահան ժողովուրդը բնաջնջելու նպատակին համար. այս մասին ոչ մէկ տարակոյս կամ կասկած չկայ» (suphe ve tereddūt birakmadigindan): Թէեւ պատժարկումներու տեսակէտը Թրքական Պատերազմական Ատեանը հիմնականօրէն վրիպեցաւ եւ անկար մնաց քանի որ գլխաւոր մեղադրեալները երկրէն փախուստ տուած էին եւ ապստամբ քեմալիզմը հետգհետէ իր սպառնալից քաղուկը քարձրացուց, այս ցեղասպանական ոմիրը այդ դատարանը եթէ ոչ սպառիչ՝ քայց համոզիչ կերպով փաստարկեց եւ հաստատեց:

Գալով Թրքական յարատեւ ուրացումներուն, Տատրեան այս հարցը կապեց երկու ազդակներու: Նախ որ յաղթական ազգերը, Ֆրանսա, Իտալիա եւ Անգլիա, շուտով սկսան իրարու դէմ կասկածիլ եւ փոխանակ միակամօրէն դիմագրաւելու Թրքական պարտութեան ստեղծած առիթը, իրարմէ տարանջատուելու՝ ուրոյն ազգայնապաշտ եւ գաղութապաշտ քաղաքականութիւններ վարելու մղուեցան: Ի վերջոյ այս՝ ազահութեան եւ շահարկումի միտող կեցուածքը լուրջ խրամատներ եւ նոյնիսկ փոխադարձ թշնամական զգացումներու դուռ քայցաւ:

Յաղթական Դաշնակիցներու փոխ յարաբերութիւններուն մէջ: Ֆրանսա եւ իտալիա, որ յատկապէս բարկացան Անգլիոյ՝ որ յոյներուն քաջայերեց Սմիւռնա (Իզմիր) ներխուժել եւ գրաւել Արեւմտեան Անատոլիան, սկսան նախ գաղտնօրէն, յետոյ աստիճանաբար բացայայտ կերպով օգնել Բէմալական ապստամբ շարժումին զէնֆերով, զինամթերքով եւ դաշնակիցներու գաղտնի ժողովներու ծրագիրները ու քայլերը, փոխանցելով Մուսթաֆա Բէմալին. այնպէս որ այս տեսակետէ Անգլիա առանձին մնաց եւ ի վերջոյ ան ալ Բէմալին հետ յեղու գտնելու նամբան որոնեց:

Փրոֆ. Տատրեան կանգ առնելով այս կէտին վրայ հետեւեալ բացատրականը տուաւ: Նախ քան այս անմիաբանութեան ծարճակումը, պատերազմի աւարտին յաջորդող ամիսներու ընթացքին թուրք պետութիւնը, կառավարութիւնը եւ ազգին մեծ մասը, յանցապարտութեան, գողումի եւ նոյնիսկ քառութիւն խնդրելու հոգեվիճակի մը մէջ կը գտնուէին: Օսմանեան խորհրդարանին երկու մասնաբաժիններուն մէջ՝ երեսփոխանական ժողով եւ Ծերակոյտ, կարգ մը նաեւ որ այս հոգեվիճակին արտացոլացումը եղան: Նոյնիսկ տնտեսական նախարար Ճավիտ 1918 ին Ամերիկեան Ռոպերթ Գոլէ եփ նախագահին անձամբ խոստովանեցաւ, որ Թուրքիա պէտք է գոյջայ Հայերուն «հատուցում» ընելով, որուն համար reparation բառը գործածեց: Սակայն, երբ յայտնի եղաւ, որ Յաղթական Դաշնակիցները այնքան ալ լուրջ չեն իրենց այն պահանջներուն մէջ, որ՝ Հայերուն արդարութիւն պէտք է մատուցուի, եւ նոյն ատեն Մուսթաֆա Բէմալ այս պատակտումները շահագործելով ամրացուց իր ըմբոստական շարժումը եւ ի վերջոյ յաղթական դուրս եկաւ, այս բւոյր հոգեվիճակները օդը ցնդեցան: Թուրքերը, ասկէ խրախուսուած, նախ ուրացան ռմիկը եւ ի վերջոյ դերը շրջելով՝ պնդեցին որ Թուրքերն էին որ գոհ գացին Հայերու կողմէ գործուած նախնիներու: «Ուրեմն սա ինչ կը նշանակէ» հարց տուաւ Տատրեան: Կը նշանակէ ոյժի, հուժկութեան գերազանց դերը, ճշմարտութեան եւ արդարութեան սկզբունքներու կիրարկման կամ ոտնակոխումի հարցներուն մէջ: Ուրեմն, եզրակացուց ան, հուժկութիւնը ոչ միայն նախապայման մըն է սպանդ ծրագրելու եւ գործադրելու համար, այլ եւ նախապայման է նաեւ ուրանալու համար այդ ռմիկը գայն գործադրելէ յետոյ:

Անցնելով իր դասախօսութեան երկրորդ եւ վերջին գլխաւոր մասին, փրոֆ. Տատրեան կեդրոնացաւ Հայկական Ցեղասպանութեան առթած երեւ տեսակ քաղաքական հետեւանքներու վրայ: Նախ, ըսաւ ան, որ Թրքական ռմիկը ալ աւելի կը սաստկանայ իր հետեւանքներով ի տես Թրքական ուրացումներուն: Վերապրող եւ գոհուած սերունդը եւ իրենց հետագայ ժառանգորդները պիտի շարունակեն մնալ գալլացած, դառնացած եւ վրէժխնդիր՝ ատելով միանգամայն քաղաքակիրթ աշխարհի անտարբեր կեցուածքը: Ոմանց մօտ, որոնց ընտանիքները շատ աւելի հարուածուած եւ տառապած են հոգեցնցումը (trauma) պիտի ալ աւելի բորբոքի: Ուրիշներ յուսահատական ահաբեկչական գործողութիւններու պիտի դիմեն: Նոյնքան կարեւոր է սակայն նկատի առնել Զարդարար կողմին եւ ատոնց ժառանգորդ սերունդներուն մէջ ուրացումին պատճառած կարգ մը քանդիչ հետեւանքները: Ուրացումով տոգորուած մարդիկ դժուար թէ կարենան ճշմարտասիրութիւնը իբրեւ ժողովրդավարական

դրութեան մը հիմնաքարը ընդունիլ: Ուրացումը՝ ճշմարտութիւնը փոխարկելու, խափանելու եւ որով կեղծ ներաշխարհ մը ստեղծելու ուղին է.

ինքնախաբէութեան փաղաղիչ (corrosive) թմրեցուցիչ մըն է: Ո՛չ քաղաքակրթութեան կը մօտեցնէ, ո՛չ ալ ժողովրդավարութիւնը կոտուան մը կը դարձնէ, եւ երբեք ալ չի կրնար թուրքիան հարագատ եւ իսկական թեկնածուի մը վերածել որքան ատեն որ Եւրոպական Համայնքին անդամ ընտրուելու հեռանկարները խնդրոյ առարկայ են:

Գալով միւս ստորոգելիին, այսինքն, ուրացումի քաղաքական հետեւանքներուն, աշխարհ վկայ է թէ Եւրոպայի եւ աշխարհի որքան սուղի նստաւ թուրքերու Հայկական Ցեղասպանութեան առիթով անպատիժ մնալու հանգամանք: Ոչ միայն Ատուլֆ Հիթլերի համար այլ եւ իրմէ յետոյ 20րդ դարը եղաւ ցեղասպանական ռեժիմներու շարայարութեան թատերաբեմը, միշտ նոյն գլխաւոր պատճառաւ, այսինքն՝ զանգուածային սպանդ կազմակերպողներու կանխատեսելի կերպով անպատիժ մնալու իրադրութիւնը: Արդարեւ, սա իրադրութիւն մըն է, որ վարակիչ բնույթ մը ունի այն խմբակներու համար, որոնք տրամադիր են քաջալերուելու, խրախուսուելու ուրիշներու անպատիժ մնալու ակնբախ նախադէպերէն: Իմ կարծիքով, հոս պէտք է փնտռել թրքական ուրացումի յոխորտ եւ անդրդուելի կեցուածքը:

ՅԵՏ ԴԱՍԱԽՕՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նախ խօսք առաւ Lord Avebury-ն. ակնարկեց իր ձեռքին մէջ գտնուող փրոֆ. Տատրեանի լայնածաւալ հատորին, "The History of the Armenian Genocide" մակդիրով: Եւ ըսաւ որ հոն մանրամասն կերպով վերլուծուած են այն բոլոր կէտերը, գոր փրոֆ. Տատրեան իր ելոյթին մէջ ուրուագծեց: Յետոյ ակնարկեց Hitler-ի վերագրուած յայտարարութեան եւ թէ ինչպէս Ամերիկացի լրագրող Լոյսնէր առաջին անգամ ըլլալով տարածեց այդ լուրը:

Իրմէ վերջ խօսք տրուեցաւ յատկապէս այս ելոյթին ներկայ գտնուելու համար թուրքիայէն եկած նախկին դեսպան Կիւնտիւզ Աֆեանին: Ինչպէս տեղեակ ենք, ան, որ մինչեւ վերջերս Հայ-Թուրք Հաշտեցման Յանձնախումբին Թրքական կողմին անդամներէն մէկն էր, փափաք յայտնած էր, որ զինքն այլ հրաւիրեմ խօսք առնելու համար. եւ այդպէս ալ եղաւ: Թուրք դեսպանը նախ գովաբանեց Հայ դասախօսը իր կուռ ատենախօսութեան ինչպէս եւ անգլերէն լեզուի այն բարձր մակարդակին համար, որով Տատրեան արտայայտուեցաւ: Բայց ատկէ անմիջապէս յետոյ դեսպանը սկսաւ մեր բոլորին ծանօթ-Թրքական յանկերգներու ծաղկեփունջով զարդարուած իր պաշտպանողականին. Ինչ՞ու գոր օրինակ փրոֆ. Տատրեան անտես կ'առնէ Թրքական այն հսկայ կորուստները, որոնք կը գլխին կ'անցնին հայկական կորուստները: Ինչ՞ու հարկ է աշխատել կլանուիլ անցեալով եւ չօգտուիլ ներկայի առիթներէն եւ չորոնել հաշտութեան ուղիներ: Դեսպանը նոյնպէս գանգատեցաւ որ Թրքական թէգերը պաշտպանող Թուրք պատմագէտներու ոչ մէկ գիրք Հայերէնի թարգմանուած է. ուրեմն, ըսաւ ան, «Երկխօսութիւն կամ հաշտեցում կը նախադրէ նաեւ բնականումը եւ նկատառումը Թրքական փաստերու, տեսակէտներու եւ պնդումներու»: Իր պատասխանին մէջ փրոֆ. Տատրեան ոչ միայն ցոյց տուաւ վիճելու եւ փաստարկելու իր արտակարգ կարողութիւնը, այլ իր պատրաստաբանութեամբ եւ հմտութեամբ զինաթափ ըրաւ դեսպան Աֆեանը որ այլեւս լուռ մնաց մինչեւ վերջ: Տատրեանի պատասխանը կարելի է ամփոփել հետեւեալ ձեւով: Թրքական թէգերու նորագոյն գէնքներէն մէկն է թուրք գոհերու թուահամարներու բաղդատական գուգակչիւններուն ցուցադրութիւնը: Բայց եթէ ուշադրութեամբ պրպտէք պիտի տեսնէք, որ երկու ալյատարը չափանիշներու կիրարկումով շփոթեցուցիչ հասարակ յայտարար մը կը ստեղծուի եւ թիւեր կը գուգակցին ու կը բաղդատուին: Թրքական 2.5 միլիոն գոհերու պնդումը այս իմաստով առասպելական բնոյթ մը ունի. արդարեւ, այդ պնդումը երկու խաբուսիկ տարրեր կ'ընդգրկէ: Նախ, ժամանակաշրջանը: Իրօք, տարանցելով 1915-1918 ի ժամանակահատուածը, ան կ'ընդգրկէ 1918-1923 թրքական անկախութեան պատերազմի յաւելեալ կորուստները. այսինքն թրքական գոհերը չեն սահմանափակուած Մեծ Եղեռնի տարիներով: Երկրորդ եւ ամենակարեւորը, թրքական կորուստները գրեթէ ամբողջութեամբ երեք մեծ կայսրութիւններու դէմ չորս տարի տնտեսութեամբ մղուած պատերազմներու անմիջական հետեւանքն են: Ի՞նչպէս եւ ի՞նչ համարձակութեամբ կարելի է նման կորուստներ նոյն նշանին մէջ դնելով հաշտութեան պետութեան մը կողմէ իր քաղաքացիներուն դէմ կազմակերպուած բաղդատելի պետութեան մը կողմէ իր քաղաքացիներուն դէմ կազմակերպուած

հսկայ եւ գանգուածային մեծ սպանդի մը կորուստներուն հետ, որուն գոհ
 գացին գլխաւորաբար անպաշտպան եւ անկար կիներ, երեխաներ, եւ ծերեր:
 Գալով թուրք պատմագէտներու հրատարակած գործերու հարցին, հոս ալ յոյժ
 կենսական կէտ մը անտես կ'առնէ պարոն դեւսպանը: Իր գանգատը այն էր որ
 ինքը թրքական խորհրդարանի Անֆարայի գրադարանին մէջ կրցած էր գտնել
 եւ կարդալ փրոֆ. Տատրեանի "The History of the Armenian Genocide"
 գիրքը. բայց դժուար թէ գտնէր թուրք հեղինակներու գիրքեր հայերու մօտ:
 Թուրքիոյ մէջ Հայկական Հարցի կապակցութեամբ ազատ ուսումնասիրութեան
 եւ հրատարակութեան ասպարէզի քացակայութիւնը ակնբախ էր: Նախ որ
 Հայկական Ցեղասպանութիւնը ժխտող գիրքերու ճնշիչ մեծամասնութիւնը
 ցարդ հրատարակուած են Մուսթաֆա Քէմալ Աթաթիւրքի 1930 ական
 թուականներուն հիմնած թուրք Պատմագէտներու Միութեան (Türk Tarih
 Kurumu) հսկողութեան տակ: Բայց այս Միութիւնը ոչ անկախ ոչ ալ ազատ է,
 այլ քաղկացուցիչ մասը կը կազմէ թուրք Պետութեան Համակարգին, որով
 ենթակայ է այդ պետութեան վարած ընթացիկ քաղաքականութեան: Ուրեմն,
 ո՞ր մնաց ակադեմականի մը, պատմագէտի մը ազատութիւնը եւ
 անկախութիւնը: Այս երեւոյթը ինչպէ՞ս կարելի է հաշտեցնել
 ժողովրդավարութեան անխախտ սկզբունքներուն հետ: Եզրակացութիւն՝
 բռնազրօսիկ մթնոլորտի մը մէջ շաղախուած կաշկանդուած միտքերու
 արտադրութիւնները, որոնք կ'առնչուին Հայկական Հարցին, այսինքն այն
 գիրքերը, որոնց մասին դեւսպանը կը գանգատի որ հայերէնի չեն թարգմանուիր,
 դատապարտուած են մնալու խնդրական եւ հետեւաբար անարժէք: Ներկայ
 երասփոխաններէն յաջորդաբար խօսք առին. Անգլիացի նախկին դիւանագէտ
 մը, որ համաձայն գտնուեցաւ Տատրեանի այն կարծիքին հետ թէ
 ցեղասպանութեան հարցին լուծումը անկարելի է որ ներկայ պայմաններուն մէջ
 թուրքերը եւ Հայերը իմ իմ պալով կարենան լուծել. Տատրեան իր դեւսպանին
 տուած պատասխանին մէջ շեշտած էր թէ իբրեւ յանցապարտ կողմին հետ
 միաձուլուած կողմնակալ վիճարկող թուրքերը պէտք է ձեռնպահ մնան եւ
 ինքզինքնին «անատակ» (disqualify) յայտարարեն: Անգլիացի դիւանագէտը
 ատոր փոխարէն առաջարկեց, որ ոչ-թուրք եւ ոչ հայ մասնագէտներէ
 քաղկացած անկողմնակալ մարմին մը ի վերջոյ լուծէ այս հարցը: Ուրիշ
 ծերակուտական մը, Lord Alderdyce, նկատել տուաւ որ ցեղասպանութեան չափ
 հոս խնդրոյ առարկայ է «մարդկային իրաւունքներու դէմ» ոտնակոխումի
 հարցը, որ հասարակաց տարրերուն ցեղասպանութեան ռեփրին հետ: Մէկ ու
 կէս ժամ տեւող այս ատենախօսական քանակէնին մասնակցեցաւ նաեւ
 Իսրայէլացի դասախօս Dr Yair Auron, որ վերջերս հրապարակ իջաւ իր՝
 Սիոնիզմը եւ Հայկական Ցեղասպանութեան հարցը շօշափող գիրքով:

ՓՐՈՖ. ՎԼԷԼԳԵՆ ՏԼԵՏՐԵՒԼՆԻ ԴԻՍԿՍԻՈՍԻՏԻԿՆԸ
ԼՈՆՏՈՆԻ ՀԱՄԻԼՏՈՆԻԱՆԻՆ ԻԷՋ

«Հայկական ցեղասպանութիւնը Թրքական ուրացումնեբերու լոյսին տակ»

24 Յունուարի երեկոյեան, այս համալսարանի ստորաբաժանումներէն՝ աշխարհաեռակ London School of Economics-ի հովանաւորութեամբ, փրոֆ. Տատրեան տուաւ առանձին դասախօսութիւն մը. համալսարանի Clement House-ի բնդարձակ սրահը որ 250 է աւելի հետաքրքիր եւ զարգացած րազմութեամբ մը լեցուած էր, որոնց մէջ կային երկու տասնեակ մը Թուրք ուսանողներ: Հանդիսավարն էր նոյն համալսարանի ակադեմիկոս

պատմաբաններէն փրոֆ. Dominic Lieven:

Փրոֆ. Տատրեանի դասախօսութիւնը բաժնուած էր չորս մասերու.

1. Ներածական
2. Ուրոյն Մեթոտի մը կիրարկումի Պահանջը
3. Փաստարկումի Տուեալներով Հայկական Ցեղասպանութեան Որոշադրիչ Ազդակները
4. Գլխաւոր Եզրակացութիւններ

Իբրեւ նախարան Տատրեան ստորագծեց Հայկական Ցեղասպանութեան ինքնուրոյն բնագիծերէն ումանք ինչպէս՝ հայերը բնաջնջուեցան իրենց բնօրրանին, իրենց Մայր Հայրենիքին մէջ, թէեւ ցեղասպանութեան դեկավար տարրերը անկրօն կամ կրօնամերժ էին մեծ մասամբ, բայց իսլամական կրօնէր չարաշահեցին իբրեւ ատելագրգիւ գէնք եւ հրահրեցին լայնատարած ջարդեր սուրբ պատերազմ (cihad) յայտարարելով: Մեծ եղեռնին կիրարկուած մեթոտները յատկապէս սահմուկեցուցիչ էին. ինչպէս Ամերիկայի դեսպան Մորկընթաու իր յուշերուն մէջ դիտել կու տայ «խնայելու համար փամփուշտը» կոտորածները գլխաւորաբար գործադրուեցան կամ սուրերով եւ դաշոյններով եւ կամ բութ եւ տարրական գործիքներով, ինչպէս կացին, մանգաղ, սղոց, բիր, բրիչ կամ երկաթ-ապստ գաւազանիկներ: Յետոյ, այդ կոտորածներուն մասնակցեցան ստուար թիւով Թուրք գիւղացիներ, քաղաքացիներ եւ սովորական բնակիչներ: Բայց ըսաւ Տատրեան, Հայկական ցեղասպանութեան ամենաշատկան շահակա պարագան է՝ որ եւ՝ այդ մեծ ռմիկին անյողողող ուրացումը անցեալի եւ ներկայի Թուրք կառավարական կազմերուն ինչպէս եւ սերունդներու կողմէ: Ուրեմն պէտք է դիմագրաւել եւ յաղթահարել ուրացումի քաղցրացուցիչ տարրերը, որոնք ան մէկ առ մէկ նշեց, կեդրոնանալով վերջին կէտին վրայ, այն է՝ «քաղաքացիական պատերազմ»ի վարկածը, հայերը թուրքեր սպաննեցին, թուրքերն ալ՝ հայեր:

Ընդհանրապէս նայելով հարցին, քաղաքացիական պատերազմ կը նշանակէ կեդրոնական կառավարութեան մը վերջնական փլուզումը, որով փտանգաւոր պարապութիւն մը կը ստեղծուի պետական համակարգին մէջ. առ ի հետեւանք մէջտեղ կ'ելլեն հակադիր խմբակցութիւններ որոնք իրարու հետ քախելով եւ կոտորելով արիւնալի տեսարաններու տեղի կու տան երկուստեք գոհեք խելով: Հիմա հպանցիկ ակնարկով քննենք եւ ստուգենք թէ միթէ այսպիսի գոյալինակ մը կ'ար թուրքիոյ մէջ: Ընդհակառակը, միշտ հակոտնեայ պատկեր մը կը

տեսնենք հոն: Իթթիհական կառավարական գործադիր խմբակը ոչ միայն լուծած էր Օսմանեան խորհրդարանը որպէսզի չկաշկանդուի ջլատիչ և հակադրական վէճերով, այլև յայտարարած էր պատերազմական վիճակ, որով որեւէ սալթաֆում կամ հակակառավարական քայլ ամենախիստ ուղղակի պատժամիջոցներով կը զսպուէր. գորաշարժի ենթարկուած էին յրտեսներու ցանցեր, կար խիստ մամլոյ հակակշիռ ևւալլը, ևւալլը: Այսինքն, կեդրոնական կառավարութիւնը ոչ միայն տկարացած կամ փլած էր այլ ընդհակառակը բոլոր վարչական և ուղղակիան ուժերը կեդրոնացուցած ևւ ընդլայնած էր իր ձեռքերուն մէջ: Ահ ու սարսափի այս մթնոլորտին մէջ էր, որ Իթթիհատական ղեկավարները դիմեցին քալլի մը, որ քաղաքացիական պատերազմի մը վարկածը բոլորովին անհեթեթ դարձնելու կոչուած էր: 2 Օգոստոս 1914 ին, թուրք ևւ գերման զինուորական ևւ քաղաքական գաղտնի դաշինքը ստորագրելէ քանի մը ժամ յետոյ ընդհանուր Զօրակոչ յայտարարուեցաւ: 20 էն 45 տարեկան բոլոր այրերը, ուրեմն ներառեալ հայերը, ստիպուեցան զինուորագրուիլ ևւ անհետացան: Իմ կարծիքով հայկական ցեղասպանութիւնը լոյսեայն ևւ անյայտ կերպով այսպէս սկսաւ ևւ ոչ թէ, ինչպէս աւանդ դարձած է, 24 Ապրիլ 1915 ին: Հայ ժողովուրդը թափուկ կերպով գլխատուեցաւ: Ի՞նչ մնաց: Կիներու, երեխաներու ևւ ծերերու սմբած, ահասարսուտ ևւ շշմած հաւաքականութիւն մը, որուն յիշողութեան մէջ էին Համիտեան ջարդերու սարսափներու ուրուականը ևւ 1909 ի Ատանայի երկ-հանգրուան կոտորածի թարմ յիշատակները. երեւակայե՛լ որ այս պայմաններուն մէջ այդ խլեակներուն հաւաքականութիւնը համարձակի՞ նոյնիսկ մտածել կոիւի, քախումի ևւ ուղղակի պալթարի մասին, լիովին զինուած պետութեան մը ուժերուն ևւ ժողովուրդին դէմ: Ուրկ՞է պիտի գան ղեկավարները, զինամթերքը, գէմքերը, հրամանատարական դրութիւնը, փոխադրական միջոցները ևւալլը, ևւալլը: Սա այնքան խարխուլ ևւ խոցելի թէգ մըն է, որ անկարելի է գայն չորակել իրրեւ անհեթեթ ևւ թեթեւսօլիկ հակառակութիւն մը:

Իրենց ամբողջութեամբ թրքական ուրացումները կը ներկայացնեն խոչընդոտ մը որը յաղթահարելու համար պէտք է ստեղծել իւրապատուկ մեթոտ մը, որ կրնայ պատշաճիլ ևւ այդ իմաստով նպատակաշարմար ըլլայ: Այս ուղղութեամբ փրոֆ. Տատրեան յառաջ բերաւ «ջախջախիչ փաստարկում»ի (compelling evidence) իր վարկածային առաջարկը. ըստ այնմ, չորս քաղկացուցիչ մասեր խնդրոյ առարկայ են հոս.

1. վստահելի աղբիւր
2. քացայայտ ևւ մեկին ապացոյցներ
3. անվիճելի փաստեր
4. ստուգելի ևւ մատչելի աղբիւրներ

Այս առընչութեամբ ան իրրեւ յարակից գլխաւոր մեթոտ ներկայացուց իր քացառումի ևւ ներառումի (exclusion – inclusion) տիպարատեսակը: Որպէսզի ուրացող կողմը երբէք չփորձուի քարոզչականի պիտակը փակցնել Առաջին Պատերազմին Օսմանեան կայսրութեան դէմ կոտորող երկիրներէ քիսած փաստերուն, Տատրեան ըսաւ որ դիտումնաւոր կերպով պիտի հրաժարէր օգտագործել ֆրանսական, ռուսական ևւ անգլիական աղբիւրներ, որոնք՝ մանաւանդ վերջինները, որոշ մակարդակի վրայ իրենք իրենց շատ արժէքաւոր

փաստեր կը պարունակեն: Նոյնը կարելի է ըսել վերապրող գոհերու յուշերու կապակցութեամբ. թէեւ այս իմաստով չափէն աւելի արժեքաւոր վկայութիւններ գոյութիւն ունին, բայց որպէսզի ուրացողներուն առիթ չտրուի ըսելու որ գոհերու յատուկ չափագանգեալ եւ միակողմանի վկայութիւններ են, նպատակաւոր կերպով գանգ պիտի ընէր անոնք: Ուրեմն ի՞նչ կը մնայ որ ներառնուի. երկու դասակարգի յատուկ ապացոյցներու եւ փաստերու դրոյթներ: Առաջինը կը վերաբերի Օսմանեան կայսրութեան ռազմական եւ քաղաքական դաշնակից երկու կայսրութիւններու, այսինքն՝ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ—Հունգարիոյ պետական արխիւներուն: Պէտք է ընդունիլ, որ անկարելի է որ պատերազմի ահուրոհին մէջ դաշնակից մը նոյնիսկ փորձուի պախարակել եւ վարկաբեկել ուրիշ դաշնակից մը: Ուրեմն կրնաք երեւակայել որ այս երկու Դաշնակից Պետութիւններու ներկայացուցիչները ինչ քարոյական հարկադրանքի տակ զգացին ինքզինքնին որ պարտականութիւն սեպեցին իրենց կառավարութիւններուն տեղեկացնելու պաշտելու Մեծ Սպանդին շշմեցուցիչ մանրամասնութիւնները, օրէ օր, շարաթէ շարաթ: Ասկէ գատ յոյժ կարեւոր նկատառելի կէտ մը եւս կայ: Այս տեղեկագիրները որոնք կ'ան «խորհրդապահական» (confidential), կ'ան «գաղտնի» (secret), եւ կ'ան «գերգաղտնի» (top secret) պիտակները կը կրէին, երբեք հրապարակուելու նպատակով չէին պատրաստուած, այլ միայն պետական ներքին տեղեկատուութեան նպատակին պիտի ծառայէին: Այս հանգամանքը միայն կը բաւէ համոզուելու, որ հոս խնդրոյ առարկայ կրնան ըլլալ միայն ու միայն անհերքելի եւ հետեւաբար «ջախջախիչ փաստեր»: Արդարեւ թէ՛ գերմանական թէ՛ աւստրիական տեղեկագիրներու մեծ չափով մեծամասնութիւնը շատ ցանցաւոր կերպով է, որ կը գործածեն «տեղահանութիւն» (deportation) բառը եւ փոխարէնը՝ կրկին ու կրկին կը ծանրանան «destruction» այսինքն «քնաջնջում» բառին վրայ՝ իրենց լեզուով՝ գերմաներէն Auströschung բառը:

Երկրորդ դասակարգի փաստարկումները կը վերաբերին պաշտօնական Օսմանեան վաւերագիրներուն: Հոս հակասութիւն մը կայ, որ պէտք է լուսաբանուի: Եթէ թուրքերը կ'ուրանան խնդրոյ առարկայ ոճիրը եւ հետեւաբար կը փնտցեն, կ'անհետացնեն կամ անմատչելի կը դարձնեն նման փաստաթուղթեր, ինչպէս կարելի է ուրեմն խօսիլ ատոնց գոյութեան մասին: Պատասխանը հետեւեալն է: Հայկական ցեղասպանութեան նման վիթխարի ոճիր մը առընչուած է անթիւ եւ անհամար փաստաթուղթերու. այս պայմաններու տակ գրեթէ անկարելի է փնտցնել կամ անհետացնել ամէն մի փաստաթուղթ: Անխուսափելիօրէն, միշտ կարգ մը փաստաթուղթեր «կը վերապրին», գերծ կը մնան անէացումի վտանգէն: Ահա այս տեսակ վաւերագիրներ են որ Տատրեան կ'օգտագործէ իր նպատակին համար: Հոս խնդրոյ առարկայ են երեք մակարդակի վրայ պրպտուելիք փաստաթուղթեր: 1. Թրքական Պատերազմական Ատեանի Արխիւները, որոնք անհետացան Քէմալիզմի յաղթանակէն յետոյ եւ մարդ չգիտեր թէ ի՞նչ եղաւ ատոնց վախճանը: Երբ յաղթական դաշնակիցները 1918 ին Պոլիս խուժեցին, յետ պատերազմեան Թուրք կառավարութիւններու հետ իրենց բանակցութեանց միջոցին շեշտակիօրէն պայման դրին, որ եթէ անոնք դատական հետապնդումի չ'ենթարկեն եւ թերանան պատշաճօրէն պատժելու

թուրք ոմրագործները, թուրքիոյ հետ կնքուելիք խաղաղութեան դաշնագիրը պիտի պարունակէ շատ խիստ եւ դաժան պայմաններ: Մասամբ այս նպատակով ամոքելու համար յաղթական դաշնակիցները, իրերալաջորդ քանի մը թուրք կառավարութիւններ Զինադադարի ժամանակամիջոցին, այսինքն՝ 1919-1920, դատաւննութիւններ ըրին եւ կարգ մը դատավիճակներ արձակեցին հայկական տեղահանութիւններու եւ ջարդերու կապակցութեամբ: Այս առիթով, նախաճնական փնտռութիւններու միջոցաւ, կառավարութեան ստեղծած Հարցաւննիչ Մարմինը (Mazhar Inquiry Commission), մեծ թիւով պետական եւ իթթիհատ կուսակցութեան առընչուած վաւերագիրներ ձեռն գրեց: Միայն Անգարայի նահանգէն 40 էն աւելի այսպիսի փաստաթուղթեր իր ձեռքը անցան: Եւ որպէսզի ատոնց օգտագործումը որեւէ առարկումի չենթարկուի եւ անբասիր ըլլայ, նախքան դատարան ներմուծուիլը, ատոնց ամէն մէկը Օսմանեան Ներքին Գործոց Նախարարութեան վերահասու պաշտօնեաներու կողմէ քննուելով վաւերացուեցաւ իրրեւ անխարդախ եւ հարազատ փաստաթուղթ, որմէ յետոյ փաստաթուղթին վերելը հետեւեալ հաստատագիրը նշուեցաւ՝ «քննագիրին կը համապատասխանէ» (aslina muafikdir):

2. Գրեթէ նոյն տեսնները Օսմանեան խորհրդարանին երկու մասնաբաժիններուն մէջ, երեսփոխանական ժողով եւ Ծերակոյտ, երկարատեւ վիճարանութիւններ տեղի ունեցան հայկական աղէտի բնոյթին մասին: Այս կապակցութեամբ զգալացունց յայտնութիւններ եւ խոստովանութիւններ եղան կարգ մը խորհրդարանական ներու կողմէ: Զոր օրինակ, Ծերակոյտի նորընտիր նախագահ Ահմէտ Ռիֆա, իր բացման ճառին մէջ, 21 Հոկտեմբեր 1918, հրապարակաւ յայտարարեց, որ «մենք հայերը վաւերագործէն (vahşiyané) կոտորեցինք»: Երբ երկու օր յետոյ հանգստեան կոչուած թուրք զօրավար մը առարկեց՝ ըսելով որ ինչ՞նչ չի յիշեր հայերու գործած ռիթերները ընդդէմ թուրքերու, Ռիֆա հետեւեալ յոյժ նշանակալից պատասխանը տուաւ. «Այո հայերն ալ ըրին սպանութիւններ բայց ատոնք վրէժխնդրական անհատական ձեռնարկներ էին. հայերուն դէմ գործուած ռիթեր կը բխէր կառավարութեան պաշտօնական քաղաքականութիւնէն (resmî siyaset): Նոյն Ծերակոյտին մէջ 26 Նոյեմբերին վաստակաւոր Օսմանեան պետական մարդ Ռէշիտ Աքրֆ փաշա, հետեւեալ զգալացունց յայտնութիւնը ըրաւ. «Ես մաս կը կազմէի յետ-պատերազմեան առաջին դաշիլինին: Օր մը ձեռքս անցան երկու դասակարգի պատկանող վաւերաթուղթեր, մէկը կը վերաբերէր պետական իշխանութեան: Ներքին Գործոց Նախարարին տեղահանութեան հրամանագիրն էր այդ. բայց միւսը, կառավարական կամ պետական ոչ մէկ հանգամանք ունէր եւ կը վերաբերէր իթթիհատ կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի գաղտնի մէկ շրջաբերական հրամանին, որ կ'ըսէր. «Անգամ մը որ կարաւանները հեռանան իրենց գիւղերէն եւ քաղաքներէն, անցէ՛ք ձեզի տրուած առաքելութեան կիրարկումին»: Ռէշիտ Աքրֆ կ'աւելցնէր, որ սա նշան մըն էր որ իրագործեն ապսպրուած ջարդը կարաւանին: Իսկ 11 Դեկտեմբեր 1918 ին, Երեսփոխանական ժողովին մէջ Տրապիզոն նահանգի երեսփոխան Հաֆրզ Մէհմէտ, որ մասնագիտութեամբ փաստաբան էր, հետեւեալ զգալացունց խոստովանութիւնը ըրաւ. «Ես չէի տեսնուած ինչպէս գիշեր մը հայ կիներ եւ երեխաներ բերին Օրտոփ (Սեւ Ծովու) նաւահանգիստը, լեցուցին մակոյկներու

մէջ, քացուեցան ծովը եւ գանձոյն ծովամոյն ընելէ յետոյ պարապ ետ վերադարձան»։ Ասոնք մոյնընդմոյս են խորհրդարանական վիճարանութիւններու ընթացքին յառաջ եկած փաստարկումներու։ Միւս կողմէ, Երեսփոխանական ժողովը դժգոհ՝ Մագհար Հարցաճանճիչ Մարմնի աշխատանքներէն, ստեղծեց իր ուրոյն Հարցաճանճիչ Մարմինը (Beşinci Şube Tahkikat Komisyonu) եւ սկսաւ հարցաճանճեալներու հետ զրոյցներ անցնելու Երեսփոխանական կազմաւորութեան նախարարները, ներառեալ երկու Շէյխուլիսլամները։ Նոյնքան զգալիացուց յայտնութիւններ եղան այս հարցաճանճութիւններու ընթացքին։ Ասոնքմէ ամենակարեւորը Մեծ Եպարֆոս Սալիտ Հալիմ փաշայի ըրած խոստովանութիւններն էին. ան յայտարարեց, զոր օրինակ, որ իր դահլիճը միայն տեղահանութեան հրամանը արտօնած՝ եւ վաւերացուցած էր. սակայն առանց իր գիտութեան այդ հրամանը չարափոխուած էր եւ վերածուած սպանդի։ Ան նոյնպէս ընդունեց որ Յատուկ Կազմակերպութիւնը (Teşkilate Mahsusa) առանց դահլիճի գիտութեան մէջ տեղ չբերուած էր եւ թէ Ներքին Գործոց Նախարար Թալէադ, որ իրմէ ստորադաս դիրք մը ունէր կառավարութեան մէջ, անոնք կ'առնէր իր պահանջքը, իրեն հաշիւ տալու թէ ի՞նչ բաներ էին այս հայերու դէմ գործադրուած ռմիրները։ Արդարութեան Նախարար Իպրահիմ իր խոստովանութեամբը նոյնքան զգալիացուց յայտնութիւն մը ըրաւ ջարդերը գործադրող ջարդարարներու մասին. այսպէս՝ Պատերազմական Նախարար Էնվեր իր վրայ շարունակական ճնշում կը բանեցնէր, որ ռմիրագործներ բանտերէ ազատ արձակուին բանակին ծառայելու համար։ Բայց Օսմանեան Սահմանադրութիւնը կ'արգիլէր նման կարգադրութիւն մը։ Որոշակութեամբ չեն կրնար մուտք գործել բանակին մէջ, սակայն Էնվեր յամառօրէն պնդեց եւ յաջողեցաւ։ Ըստ Իպրահիմի՝ «ստուար թիւով (muhim bir yekune balig) ռմիրագործներ բանտերէ ազատ արձակուեցան» եւ փոխանակ ռազմականատ երթալու եւ բանակին մէջ եւ հետը կոռուելու, ջարդարարութիւն ըրին։

Եթէ համադրենք այս փաստարկումներու տարատեսակները, որոնք գրեթէ ամբողջութեամբ պաշտօնական բնոյթ ունին, ըլլան անոնք գերմանական, աստրիական կամ Օսմանեան թրքական աղբիւրներէն այն ատեն կը ստանանք «ջախջախիչ փաստերու» հոյ մը, որ ոչ միայն կը ջրէ եւ կ'անէացնէ թրքական ժխտումները եւ ուրացումները, այլեւ թոյլ կու տայ ուրուագծելու Հայկական Ցեղասպանութեան կառուցուածքը իր չորս որոշադրիչ ազդակներով։

1. Կանխամտածում
2. Ցեղասպանական Մտադրութիւն
3. Կազմակերպում
4. Իրագործում

Քանի որ ժամանակը շատ կարճ է, պիտի տամ միայն ուրուագիծերը այս ազդակներուն։ Քրէական արդարութեան գրեթէ բոլոր համակարգներուն մէջ պատիժներու ամենաժանրը վերապահուած է կանխամտածուած ռմիրներու։ Թէ՛ թրքական եւ թէ՛ գերմանական փաստաթուղթերու ծրարներուն մէջ պակաս չեն կախամտածումի ապացոյցներ։ Զոր օրինակ, թրքական Պատերազմական Ատենին յղուած գլխաւոր ամբաստանագիրին մէջ քաջայայտօրէն հաստատուած է այս պարագան։ Երբ Հալէպի, յետոյ Գոնիայի ընդհանուր

կառավարիչ (vali) Ճէլալ կ'ընդդիմանար կիրարկուած ջարդի
 ֆաղափականութեան, իրեն յատակ կերպով ազդարարուեցաւ որ պէտք է
 ենթարկուի կառավարութեան որդեգրած ֆաղափականութեան, որ «երկար եւ
 խորունկ խորհրդածութիւններու» (ariz ve amik dūşūnūlerək) արդիւնքն է:
 Աւստրիոյ գինուորական կցորդ Դեր-Մարեշալ Փոմիանովսկի իր յուշերուն
 մէջ նոյնպէս կը յայտնաբերէ, որ թրքական ընդհանուր սպայակոյտին մէջ
 ծառայած միջոցին թուրք քարճրաստիճան գինուորականներ ֆանիցս իրեն
 քացատրած են հայերու դէմ կիրարկուած ջարդարար ֆաղափականութեան
 պատճառները. այսինքն, Օսմանեան կայսրութեան ֆայալումի գլխաւոր
 պատճառներէն մին նախկին սուլթաններուն՝ ոչ-մահմետական հպատակ
 ազգերու դէմ կիրարկած թոյլ եւ սխալ ֆաղափականութիւնն է: Ատոնք կ'ամբողջ
 կերպով պիտի իսլամացուէին, կ'ամ չյաջողելու պարագային, պիտի
 քնաջնջուէին: Եզրակացնելով, Աւստրիացի զօրավարը կը գրէ որ թուրքերու
 պատերազմին մասնակցելուն եւ այդ մասնակցութեան ժամը եւ օրը որոշելուն
 մէջ այս նկատառումները որոշիչ դեր մը խաղացին: Վերջապէս կայ
 ամենագլխաւոր վկայութիւնը գերմանացի գեղապետ Stange-ի, որ իր գերման
 գինուորական հրամանատար՝ Մարաջախտ Liman Von Sanders-ին ուղղած
 երկար եւ «գաղտնի» տեղեկագրին մէջ կ'ըսէ, «հայերու դէմ գործադրուած
 տեղահանական եւ ջարդարար գործողութիւնները «կանխորոշուած էին շատ
 ժամանակ առաջ» (einen lang gehegten Plan)»:

Տեղասպանական մտադրութեան թրքական փաստերու ամենէն ակնբախը
 Եոզկատի դատավեհին մէջ յիշուած է հետեւեալ տարագով՝ «Տեղահանութեան
 նպատակը տեղահան ժողովուրդին քնաջնջումն էր. այս մասին չկայ ոչ մէկ
 վարանում եւ տարակոյս (suphe ve teredidūt birakmadigindan)»: Իսկ
 նոյնքան կարեւոր է երրորդ քանակի ընդհանուր հրամանատար Մէհմէտ Վէհիպ
 փաշայի գրաւոր վկայութիւնը: 12 էջերէ քաղկացած այս վաւերաթուղթին մէջ
 թուրք զօրավարը հետեւեալ եզրակացութեան կը յանգի:

«Հայերու սպանդը եւ անոնց ունեցածքին կողոպուտը հետեւանքն էր
 իթթիհատ կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէին որոշումներուն: Ատոնք
 իրականացան կառավարութեան հովանաւորութեան տակ «hukumetin tahti
 altinda» եւ եղան կանխամտածումով «kasden»:

Գալով գերմանական եւ աւստրիական աղբիւրներուն, հոդ նկատի ունենալով
 չորս իրերալաջորդ գերման դեսպաններու եւ անփոփոխ մնացող աւստրիացի
 դեսպանին պաշտօնական հաղորդումները, տեղահանութեանց անվիճելի
 նպատակն էր տեղահան ժողովուրդին քնաջնջումը. այս իմաստով գերման
 չորս դեսպաններ՝ Wangenheim, Hohenlohe, Metternich եւ Berstorff
 տեւականօրէն կը գործածեն գերմաներէն Austro-türks քառը որ միայն ու
 միայն քնաջնջում կը նշանակէ, իսկ աւստրիացի դեսպան Pallavicini կը
 գործածէ նոյնիմաստ Exterminierung: Տեղահանութիւն քառը այս քոյր
 տեղեկագիրներուն մէջ կը նսեմանայ եւ յանախ կը շիջի ամբողջութեամբ:

ցեղասպանութեան կազմակերպումին մէջ շատ ուշագրաւ է յատուկ պարագայ մը: Թրքական Պատերազմական Ատեանը մասնաւորաբար ստեղծեց յանցապարտներու նոր դասակարգ մը, որոնք Օսմանեան պետութեան եւ կառավարական մարմիններու մաս չէին կազմեր այլ կը պատկանէին քաղաքական կուսակցութեան մը վերնախաւերուն: ասոնք երեք աստիճաններով դրկուած էին հայաեռոյ կեդրոններ կազմակերպելու եւ հսկելու համար քննադատական գործողութիւնները: Իր դատավիճակին մէջ ատեանը շեշտեց այս երկու կէտերը (tertib ve tasmim) մատնանշելով այդ երեք կարգի կուսակցական գործադիր իշխանաւորները, այսինքն՝ պատասխանատու քարտուղար (Katibi mesul), պատուիրակ (murahhas), եւ ընդհանուր քննիչ (Umumi Müfettiş). այս մարդոց հեղինակութիւնը թէեւ անպաշտօն՝ կը գլեր կ'անցնէր պետական վարչամեքենայի ներկայացուցիչներու, ինչպէս կուսակալներու ոյժը եւ հեղինակութիւնը:

Գալով ցեղասպանութեան գործադրութեան, հոս դէմ առ դէմ կը գտնուինք երեւոյթի մը հետ, որ մարդկային արդի պատմութեան մէջ իր նմանը չունի: Որպէսզի Մեծ Սպանըր առանց այլեւայլի իր լրումին հասնի, որպէսզի չի կրկնուին Համիտեան շրջանի ջարդերու կիս-կատար գործողութիւնները, որպէսզի ջարդարարներուն մէջ չգտնուին խղճացողներ, մեղքողներ եւ սա կամ մա ձեւով խղճմտամբի տէր անհատներ, իթթիհատ կուսակցութեան գերագոյն խորհուրդի երկու գլխաւոր ղեկավարները՝ քոնիշկներ Տոքթ. Նազըմ եւ Տոքթ. Պահաէտտին Շաֆիր, հայկական ցեղասպանութեան հիմնական կազմակերպիչները, մշակեցին գեհեմային ծրագիր մը: Օսմանեան կայսրութեան զանազան քանտերէ ազատ արձակեցին քանի մը տասնեակ հազարաւոր արիւնարբու ուժեր գործներ եւ լծեցին ջարդարար ուժեր գործութեան աշխատանքին: Նոյնքան արտակարգ երեւոյթ մըն էր սպանդի համար գործածուած սահմակեցուցիչ երեք եղանակներ: Ինչպէս դիտարկեց Մորկընթաու կը շեշտէ իր գրքին մէջ, խնայելու համար փամփուշտը, նախ ուժեր գործները ապաւինեցան տաժանակիր մահ պատճառող նախնական գործիքներու վրայ ինչպէս դաշոյն, սուր, բրիչ, մանգաղ, երկաթապատ քիւրեր եւ այլն: Յետոյ, կիրարկեցին ուրիշ մեթոտ մը, որ նոյնպէս աննախընթաց է մարդկային պատմութեան մէջ: Եփրատ գետի եւ մասամբ ալ Տիգրիս գետի, եւ այդ գետերուն միջուկներուն հոսանքներուն մէջ խեղդեցին քաղմահազար հայեր: Այլ աւելի դաժան եղաւ մահը այն տասնեակ հազարաւոր հայերուն, որոնք յատկապէս Տրապիզոն նահանգի զանազան նաւահանգիստներէն, նաւերու վրայ բեռնուելով, Սեւ ծովի քաղերք փոխադրուեցան գիշեր եւ ցերեկ եւ ծովամույն եղան: Բայց թերեւս ամենասարսափելի մահը վիճակուեցաւ այն հայ զանգուածներուն, որոնք յատկապէս հայ ժողովուրդի բնօրրան՝ Տարօն Տուրուքերանի շրջանին մէջ, այսինքն Մուշ եւ Մշոյ դաշտը, գազանացած Քիւրտ վոհմակներու կողմէ ախոռներու, գոմերու եւ փայտաշէն տուներու մէջ ողջ ողջ հրկիզուեցան: Իսկական ողջակիզումի եղելութիւն մը:

Ահա այս գազանութիւններուն ակնարկելով է որ մասամբ ասպետական ոգիով տոգորուած թուրք գորավար Վէհիպ փաշա, իր տեղեկագրին մէջ յայտարարեց որ «դժուար թէ գտնէմ մամն խժողութիւններու եւ վայրագութեանց նմանօրինակներ իսլամական պատմութեան մէջ» (Tavihi islamiyede misli gđrđlmemiş bir zđlum ve vahşiyet). Ան իր տեղեկագիրը վերջացուց հետեւեալ ազդարարութեամբ. «Աստուածային արդարութիւնը կրնայ ուշանալ, բայց արդարութեան վրիպում չկայ» (Adaleti Allahiyede imhal var ihmali yoktur):

Ուրեմն ի՞նչ եզրափակիչ եզրակացութիւններու կարելի է յանգիլ իբրեւ արդիւնք այս փաստարկային վերլուծումին: Երեւ ուրոյն սկզբունքներ կը քիւրեղանան հոս:

1. Ի հենուկս ամենուրեք լայնօրէն ի գորու եղող վարկածին, որ ցեղասպանութիւնը առաւելապէս պետական ռեիւր մըն է (genocide is a state crime), կէտ մը, որ հրէական ողջակիզումի մասնագէտներ իբրեւ յանկերգ շարունակ կը կրկնեն, հայկական ինչպէս նաեւ հրէական ողջակիզումի պարագային, ակնրախ է ոչ թէ պետութեան, այլ բաղադրական դաւադիր եւ միահեծան կուսակցութեան մը որոշադիր դերը: Մաքրագործումի եւ այլ եղանակներով հակադիր կուսակցութիւններ ասպարէզէն վտարած ըլլալով, թէ՛ իթթիհատական երիտթուրքերը եւ թէ՛ նացիները կը ցան անխափանօրէն գործադրել իրենց թափուն ծրագիրները ներթափանցել յետոյ պետական բոլոր կարեւոր հաստատութիւնները. չարաշահելով զանոնք, եւ խաթարեցին պետական կառուցուածքը՝ ի վերջոյ զայն դարձնելով ֆրէական միջոցառումներու նպատակայարմար գործիք: Այս իմաստով, երկու ցեղասպանութիւններու իսկական եւ իրական ուսումնասիրութիւնները պէտք է կեդրոնանան այդ կուսակցութիւններու կառուցուածքին, վերնախաւին կազմակերպութեան վարձատրական եւ պատժամիջոցական դրոյթին, եւ գերգաղտնի մօտակայ եւ հեռակայ ծրագիրներուն վրայ:

2. Հայկական ցեղասպանութիւնը անկարելի է լրիւ ըմբռնել եթէ աննկատ թողունք ալ ունի ռեիւրին նախորդող պարբերական ջարդերու նախընթացները: Ասոնց ամէնէն յատկանշական կէտը այն է, որ անոնք բացարձակօրէն անպատիժ մնացին: Եւ հոս կը ծագի 20-րդ դարու ամենախոցելի կէտը այս նիւթին շուրջ: Անպատիժ մնացած ջարդարար խմբակ մը, կուսակցութիւն մը, վարչակարգ մը համարձակութիւնը կը ստանայ ոչ միայն ուրանալու, ժխտելու կամ արդարացնելու գործուած ռեիւրը, այլ եւ պայմաններու բերումով կը փորձուի կրկնել ռեիւրը՝ ուրիշներու դէմ, կամ նոյն գոհեալ հաւաքականութեան մնացորդը կամ ժառանգորդները թիրախ դարձնելով: Ամբարտաւանութիւն, նենգամտութիւն, եւ դաժանութիւն գիրար կը հրմշտկեն այսպիսի հոգեվիճակի մը անդոհամէքին մէջ: Բայց, նաեւ անի կարեւոր, չպատժուած ռեիւր մը վարակիչ ուժականութիւն մը ունի. ան կը դրդէ, կը մղէ, յանդգնութեան եւ յախուռն ըլլալու միտումներ կը ստեղծէ նման ռեիւրներու գաղափարներով տոգորուած անձերու կամ խմբակներու մօտ: Եւ անտարակոյս որ հայկական եւ հրէական ողջակիզումի պարագաներուն միջեւ յարակցութիւն մը ստեղծուած էր:

3. Ցեղասպանութեան մը ուրացումը կը նախադրէ ոյժի, հզօրութեան գերակայութեան նոյն սկզբունքը ինչպէս որ ցեղասպանութեան գործադրութեան համար նման գերակայութիւն մը նախապայման է: Ցեղասպանը շատ զօրաւոր պէտք է զգայ ինքզինքը, եւ, նոյն ատեն իրեն թիրախ դարձուցած գոհը անհնայ իրրեւ չափէն աւելի տկար եւ խոցելի: Երբ 1918 Հոկտեմբերին թուրքերը՝ հիւժած, մաշած եւ պարտուած, զինադադար խնդրեցին, թուրք ղեկավար տարրը եւ ժողովուրդը մեծ մասամբ հաշտուած էին այդ պարտութեան անխուսափելի հետեւանքներուն հետ: Խորհրդարանին, մամուլին եւ յետ-պատերազմեան կառավարական շրջանակներուն մէջ զոյգումի եւ նոյնիսկ հատուցումի տրամադրութիւններ երեւան եկան: Բայց երբ Յաղթական Դաշնակիցները սկսան իրարու նախանձիլ, թշնամանալ գաղութատիրական եւ կայսերապաշտական մղումներով, եւ ատոր զուգահեռ՝ Մուսթաֆա Բէմալի ապստամբական շարժումը թափ առաւ Անադոլիայի մէջ, նուաստութեան այս զգացումները տեղի տուին աստիճանաբար մագլցող յանձնապաստանութեան եւ ի վերջոյ յոխորտանքի կեցուածքին: Հետեւանք՝ ժխտում եւ ուրացում: Նոյն ատեն, անհետացան Թրքական Պատերազմական Ատեանի հաւաքած փաստաթուղթերու արխիւները:

Ուրեմն թէ՛ ռնիրի մը իրագործումի հարցը եւ թէ՛ այդ ռնիրին ստուգման եւ նաևաչման հարցը զուգակցաբար կախում ունին հզօրանքի պայմաններէն:

**«ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐ»
ՀՐԷԱԿԱՆ ՈՂՋԱԿԵԶՈՒՄԻ ԵՒ ԱՅԼ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ
ԳԻՏԱԾՈՂՈՎ 26 – 27 ՅՈՒՆԻՍԻԱՐ 2002**

Լոնտոնի Համալսարանի School of Oriental & African Studies Գոլենին մէջ
կազմակերպութեամբ Ժամանակակից Պատմութեան Institute-ի եւ Վիկտոր
Մատենադարանին

Փրոֆ Տատրեանի Լոնտոնի կային վերջին հանգրուանն էր այս միջազգային գիտաժողովին բերած իր մասնակցութիւնը: Կազմակերպիչ մարմինը գինձը հրաւիրած էր իրրեւ գլխաւոր ատենախօսներէն մին (Keynote Lecturer): Ուրեմն շուրջ 200 մասնագէտներու առջեւ Տատրեան կրկին դասախօսեց հայկական ցեղասպաններուն մասին: Խտացուած կերպով ներկայացուած այն ինքն կրկին դուրսացաւ կարգ մը ներկայ թուրքերու յուզումնախառն հարցումներուն: Հայ եւ թուրք Հաշտութեան Յանձնաժողովի թուրք անդամներէն՝ նախկին դեսպան Կիւնտիւզ Աֆֆան, դարձեալ հարց դրաւ որ կարելի չէ՝ հայկական ցեղասպանութեան շուրջ շարունակուող վէճը հարթել դիմելով երրորդ կողմի մը իրաւարարութեան: Փրոֆ Տատրեան հետեւեալ պատասխանը տուաւ: Այդ հարցը հիմնականօրէն եւ մեծ հեղինակութեամբ լուծուեցաւ 87 տարիներ առաջ երբ Օսմանեան կայսրութեան թունդ ռազմական դաշնակիցներ՝ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ պատկան եւ հեղինակաւոր ներկայացուցիչները մեկին եւ վնասական կերպով հարցը արդէն լուծած են: Ժխտելով այն ատենուայ թուրք իշխանութիւններու պնդումները որ հայերուն դէմ կիրարկուած միջոցները լոկ տեղահանութեան եւ վերաբնակեցումի միջոցներ են, անոնք միահամուտ կերպով իրենց գաղտնի տեղեկագիրներուն մէջ առանց այլեւայլի շեշտեցին որ թուրքերու նպատակը տեղահան ժողովուրդի բնաջնջումն է: Եթէ դեսպան Աֆֆան կ'ուզէ նոր իրաւարարութեան դիմել, կրնայ փորձել եթէ ներկայ պայմաններու մէջ կարելի ըլլայ իրապէս անաչառ եւ անկողմնակալ մասնագէտներ գտնել: Ուրիշ թուրք մը ցատումով հարց տուաւ Տատրեանին որ իրրեւ «գոհագիտութեան» (vitimology) մասնագէտ, ինչ՞ու այսֆան անտարբեր կը մնայ թուրք ստուար թիւով զոհերու նկատմամբ: Տատրեան կրկին բացատրեց, որ այդ զոհերը թէ՛ քանակով եւ թէ՛ զոհուելու պայմաններու նկատառումով համեմատութեան ոչ մէկ եզր ունին հայկական Մեծ Եղեռնի զոհերուն հետ: Հայերու կողմէ եղած վայրագութիւնները եւ սպանդները ոչ միայն չափէն աւելի սահմանափակ էին այլ եւ ունէին երկու հանգամանքներ, որոնք կը տարանջատեն թուրք եւ հայ զոհերու չափանշանին նշանները: Նախ ոչ մէկ հայ կեդրոնական կառավարութիւն, կամ Ներքին Գործոց Նախարար, հրամայեց թուրք ժողովուրդին զանգուածային տեղահանութիւնը եւ կոտորածը: Այն ինչ որ պատահեցաւ, անհատական եւ պարագայական սպանութիւններ էին, որոնք ամէն բանէ առաջ վրէժխնդրական արարքներ էին: Երկրորդ՝ ասոնք պատահեցան նախապէս գործադրուած ցեղասպանութենէն յետոյ, իրրեւ հակադարձութիւն եւ ոչ թէ իրրեւ կանխամտածուած միջոցառում: Ուրիշ թուրք մը, Սալահի Սոնել, որ իրեն պարտականութիւն ըրած է ներկայ ըլլալ

բոլոր գիտաժողովներու ուր Հայկական Յեղասպանութիւնը կը քննարկուի, պոռթկալով բողոքեց, որ հայ պատմագրութիւնը առասպելներ կը հիւսէ թուրքերու մասին եւ Տատրեան ինչ՞ու չմերկացներ այս պարագան: Այս կիպրացի թուրք պատմաբանին տուած պատասխանին մէջ փրոֆ Տատրեան իրեն յիշեցուց որ իր (Տատրեան) բոլոր փաստարկումները հիմնուած էին գերմանական, աստրիական եւ թրքական աղբիւրներու վրայ եւ որով չի հասկնար թէ հարցադրող պարոնը ինչ՞ու հայկական պատմագրութեան հարցը կ'արժարծէ:

Այս գիտաժողովին տեղի ունեցան նաեւ երեք փոքր աշխատակազմերու շրջանակին մէջ ներկայացուած կարեւորագոյն գեկոյցներու դրոյթները որոնք ուղղակի կ'առնչուէին Հայկական Յեղասպանութեան հանգամանքին: Գիտաժողովի ընթացքին մեծ հետաքրքրութիւն ստեղծուեցաւ Զօրեան Հիմնարկի տարած աշխատանքներուն հանդէպ եւ կարգ մը մասնագէտներ փափաք յայտնեցին գործակցելու որոշ ծրագիրներու իրականացման ուղղութեամբ:

Կարելի է եզրափակել ըսելով որ Միջազգային այս գիտաժողովը ուզեց սրբագրել անցեալ տարուայ գործուած մեծ սխալը որ բացառած էր Հայկական Յեղասպանութիւնը, մինչ կը ներառներ Պոսնիոյ, Ռուանտայի եւ այլ ցեղասպանութիւններու հարցը: Հայերու զգալի ներկայութիւնը աւելի շեշտուեցաւ երբ ուրիշ շատ մը Հրեայ, Եւրոպացի եւ Ամերիկացի մասնագէտներ իրենց գեկոյցներուն մէջ յանախ կ'անդրադառնային Հայկական Յեղասպանութեան հարցին. նոյն ատեն այդ ցեղասպանութեան ուսումնասիրութեան նուիրուած այլազան գիրքեր, որոնք յատուկ սեղաններու վրայ դիզուած եւ ցուցադրուած էին, սպառեցան:

ԼԵՆԻՆԱՆՔ Ի ՊԼՏԻ ՓՐՈՖ. Վ. ՏԼՏՐԵԼՆԻՆ ԵՒ ՓՐՈՖ. ՈՐՈՆԻՆ

Հայոց Ցեղասպանության Ճանաչումի Յանձնախումբը Ուր. 25 Յունուար 2002 Նրեկոյեան Լոնտոնի Ն. Կիւլպէնկեան սրահին մէջ ըմպելոյթ մը սարճած էրի պատիւ մեր երկու ականաւոր հիւրերուն: Ներկայ էին Թեմին Առաջնորդը, ՀՀ-ի Բրիտանիոյ Դեսպանը, Լոնտոնահայ կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչները եւ Ամերիկահայ եւ Գանատահայ հիւրեր:

Ստեղծուած սիրաջերմ մթնոլորտին մէջ Յանձնախումբի անխոնջ եւ հեռահայեաց Ատենապետը՝ Տօթ. Ռոստոմ Ստեփանեան կուռ լաւբրձով մը ներկայացուց օրուայ հիւրերը եւ անդրադարձաւ իւրաքանչիւրին քարճարճէք ներդրումներուն: Այս առիթով ամփոփ տեղեկութիւններ տուաւ Յանձնախումբի գործին մասին եւ հրապարակաւ շնորհակալութիւն յայտնեց գործակիցներուն եւ քարերար՝ Ռազմիկ Թադեւոսեանին իր քարոյական եւ նիւթական քանկագին աջակցութեան եւ քաջալերանքին համար եւ իր խօսքը փակեց ըսելով.

«Վստահ լինենք որ մեր արդարագոյն դատը յաղթական դուրս պիտի գայ, ուշ թէ կանուխ: Անշուշտ պիտի լինել համբերատար, ունենալ ամուր հաւատք եւ տանել աշխոյժ, ժրաջան եւ յարատեւ աշխատանք: Մեր Յանձնախումբը նման քոյոր Մարմինների, սփռուած սփիւռքի քոյոր գաղութներում աշխատում է ոգի իրուն, իրագործելու համար հայ ժողովուրդի եւ նրա պաշտելի հայրենիքին՝ Հայաստանի Հանրապետութեան անկատար մնացած քոյոր իղճերը: Օգնեցէք մեզ որ կարողանանք իրականութեան վերածել մեր քարճար նպատակը»:

Խօսք առին փրոֆ. Տատրեան եւ փրոֆ. Օրօն, իրենց սրտագգած շնորհակալութիւնները յայտնեցին իրենց ընծայուած այս քացառիկ պատեհութեան համար եւ արտայայտուած սիրագեղ զգացումներուն եւ մաղթանքներուն. եւ յորդորեցին մեզի անպարտելի կամքով եւ հաւատքով շարունակել հետապնդել մեր դատին արդար լուծումը: Ներկաներէն շատեր մասնակցեցան մտքի շահեկան փոխանակումներուն:

Փրոֆ. Տատրեան քարի ոգիէ մը մղուած քննադատեց մեր համայնքին ալլամբրճ եւ մեկուսացեալ դիրքորոշումը եւ թելադրեց աւելի մեծ եռանդով եւ սիւղեմաթիք կերպով կապեր հաստատել պետական շրջանակներու հետ եւ սիրաշահիլ ազդեցիկ մարդոց գործակցութիւնը մեր դատին եւ մատնանշեց ԱՄՆ-ի հայկական Լոպիին օրինակը: Յայտնապէս ազդուած էր Բրիտանական Խորհրդարանի մէջ կայացած գիտաժողովին երեսփոխաններու թիւին նօսութենէն: Բացատրած էի որ ատենին՝ շուրջ հազար Լորտերու եւ Երեսփոխաններու մասնաւոր հրաւերներ դրկուած էին Յանձնախումբին կողմէ: Մեր Համայնքը՝ Երեսփոխանական ընտրութիւններու քուէարկութեան ընթացքին զանցառելի քանակութիւն մըն էր եւ երեսփոխաններ չէին փափաքեր իրենց ժամանակը վատնել: Ամերիկայի եւ Բրիտանիոյ հայկական համայնքներու միջեւ քաղդատութեան եզր չկար՝ տարիքի, թիւի, հարստութեան, մտաւորականներու եւ հասարակական գործիչներու մարդոյճի տեսակէտէն:

Մեծ Եղեռնի յիսունամեակին յաջորդող տարիներուն էր որ մեր Համայնքը ունեցաւ իր ազգային եկեղեցական կանոնադրութիւնը որմէ ետք կազմակերպուեցաւ եւ աշխուժացաւ մեր հաւաքական կեանքը: Եւ ամէն տարի Ապրիլ 24-ը յուշահանդէսներով, եկեղեցական արարողութիւններով, տողանցքներով եւ ցոյցերով ոգեկոչուեցաւ եւ մեր քիւրաւոր նահատակներուն անթառամ յիշատակը վառ պահուեցաւ:

Մեծ Եղեռնի ութսունամեակին, Բրիտանահայ Խորհուրդը խումբ մը տարեց եւ երիտասարդ հաւատաւորներով կազմեց Հայոց Ցեղասպանութեան Ճանաչումի Յանձնախումբը, որ ազգային քաղաքական լուրջ ծրագրով մը անցաւ գործի: Սիրտով եւ միտքով հարուստ հայորդի մը ըմբռնեց աշխատանքին կարեւորութիւնը եւ թիկունք կանգնելու Մարմնին, եւ Յանձնախումբը օժտուեցաւ գրասենեակով եւ, իր տնօրէնովը, ակադեմական խորհրդատուով, Հանրային Ցարաբերութեան պատասխանատուով եւ սկսաւ CRAG երկլեզու պարբերականը հրատարակել: Անցնող երեք տարիներուն կազմակերպուած են Հայոց Ցեղասպանութեան մասին շարք մը որակաւոր ակադեմական դասախօսութիւններ, հարցազրոյցներ, ժապաւէնի եւ նկարներու ցուցադրութիւններ: Յանձնախումբը հաստատած է կրթաթոշակներ Հայոց Ցեղասպանութեան նիւթով հետաքրքրուող անգլիական համալսարաններու մէջ դասախօսող պատմագէտներու ինչպէս նաեւ համալսարանական ուսանողներու համար: Մեկենասներ գտած է Հայոց Ցեղասպանութեան մասին հրատարակութեանց համար եւ սերտ կապեր ստեղծած է Երեւանի Մեծ Եղեռնի Թանգարանին հետ եւ օգտակարօրէն գործակցած՝ եւ սիրալիր յարաբերութիւններ մշակած՝ սփիւռքի մէջ Հայ Դատի այլ Մարմիններուն հետ: Անգլիոյ մէջ 27 Յունուար 2001 եւ 2002 թուականներուն Լոնտոնի եւ Մանչեսթրի մէջ Հրէական Ողջակիզումի պետական յուշակատարումներուն առիթով Յանձնախումբը պարտադրեց Բրիտանիոյ Ներքին Գործոց Նախարարին որ Հայոց Ցեղասպանութիւնն ալ յիշատակուի եւ Բրիտանահայ Համայնքն ալ մասնակցի հանդիսութեան: Պետական վարժարաններու մէջ կիրարկելի Ողջակիզումի դասաւանդումին համար յատկապէս պատրաստուած ձեռնարկին մէջ ներմուծել տուաւ Հայոց Ցեղասպանութեան նուիրուած հատուածը: Յանձնախումբի նիգերով Կալիւսի Ազգային Խորհրդարանն ալ ճանչցաւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ դատապարտեց Թիւրքիոյ կողմէ գործադրուած նախնիրը:

ԿԱՐՊԻՍ ԵՍԱՅԵԱՆ